

Μαρία Αλεξοπούλου

Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΓΙΟ ΝΙΚΟΛΑΟ ΚΑΒΑΣΙΛΑ

Η Παναγία, ως ένα ξεχωριστό και μοναδικό πρόσωπο, δεσπόζει μέσα στο χώρο της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η πλατυτέρα των Ουρανών είναι η αρχηγός που οδηγεί τους πιστούς όλων των εποχών προς το Χριστό και την αναδημιουργία. Ταυτόχρονα αποτελεί την χορηγό κάθε θεϊκής αγαθότητας προς τον άνθρωπο και την κτίση¹. Για το λόγο αυτό, το να προσπαθεί κανείς να παρουσιάσει το μεγαλείο της Θεοτόκου ξεπερνά τις ανθρώπινες δυνάμεις. Μόνο οι άγγελοι, τονίζει ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας, μπορούν επάξια να εκφράζουν τη δόξα της Θεοτόκου στην Ουράνια Βασιλεία, ενώ εμείς τόσο μόνο μπορούμε να την εγκωμιάσουμε, όσο χρειάζεται για να αγιάσουμε τη γλώσσα και την ψυχή μας. Αρκεί και μόνο ένας λόγος και μια ενθύμηση για τη δόξα της Παναγίας, για να ανυψώσει την ψυχή και την διάνοια και να μας μεταμορφώσει από σαρκικούς σε πνευματικούς και από βέβηλους σε αγίους².

Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας όχι μόνο εγκωμιάζει τη ζωή και «την ευεργετική παρουσία της Παναγίας στον κόσμο, αλλά με βάση το πρόσωπό της προσπαθεί να δώσει απάντηση στο μεγάλο πρόβλημα που είχε θέσει ο ανθρωπισμός. Γιατί όταν υποτιμάται το μεγαλείο της χριστιανικής ανθρωπολογίας φαλκιδεύεται η ίδια η χριστιανική ζωή³. Ζώντας ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας αυτή την κρίσιμη εποχή του δέκατου τέταρτου αιώνα, προβάλλει την ορθόδοξη ανθρωπολογία μέσα από το πρόσωπο της Θεοτόκου. Στην πρόκληση του ανθρωποκεντρικού Ουμανισμού αντιπαραθέτει το πρόσωπο της Παναγίας που εκπροσωπεί τον «κατ' εικόνα» Θεού άνθρωπο, τον προικισμένο με τη δύναμη του «καθ' ομοίωσιν»⁴. Με τον τρόπο αυτό έδωσε μια νέα διάσταση στο δόγμα της Παρθένου Μαρίας. Δεν το ερμήνευσε μόνο Χριστολογικά, όπως οι προηγούμενοι Πατέρες της Εκκλησίας⁵, αλλά πρόβαλε συγχρόνως και την ανθρωπολογική σημασία του. Η Παναγία αποκαλύπτει την ανθρώπινη φύση, την καταξιώνει και την προσανατολίζει προς το Χριστό. Έτσι η ανθρωπολογία του αγίου Νικολάου Καβάσιλα και η διδασκαλία του για το πρόσωπο της Θεοτόκου αλληλοπλέκονται έχοντας ως κέντρο το Χριστό, που είναι ο μόνος αληθινός και τέλειος άνθρωπος.

Η Παναγία ο πρώτος και τέλειος άνθρωπος

Η Παναγία καταγόταν από την αγία ρίζα του Ιωακείμ και της Άννας. Η γέννησή της δεν ήταν απλά μόνο «φύσεως τόκος», αλλά και καρπός της ενάρετης ζωής και της δύναμης της προσευχής των γονιών της⁶. Ο Ιωακείμ και η Άννα υπερείχαν στην αρετή από όλους τους δίκαιους της Παλαιάς Διαθήκης και ξεχώριζαν για την ακρίβεια της τήρησης του θελήματος του Θεού, με αποτέλεσμα να γίνουν οι πιο αγαπητοί στο Θεό, «θεοφιλείς» και οικείοι σ' Αυτόν⁷. Ήταν πιστοί τηρητές του νόμου, δίκαιοι με ένθερμο ζήλο προς κάθε αγαθό, γι' αυτό ο Θεός έλυσε τη στειρότητα της φύσεώς τους και εισάκουσε το αίτημα των προσευχών τους. Για τη μεγάλη αρετή τους αξιώθηκαν από το Θεό να φέρουν τον τελειότερο καρπό του νόμου, το θησαυρό της χάριτος, την Παρθένο Μαρία και με τον τρόπο αυτό έγιναν συνεργοί Θεού στο έργο της θείας Οικονομίας⁸. Η Παναγία ήταν το δώρο του Θεού που τιμούσε τους αγώνες τους για τη βίωση της αληθινής ζωής, ήταν η φανέρωση της αγιότητάς τους⁹.

Η αγία αυτή καταβολή της Παναγίας αποτελεί για τον άγιο Νικόλαο Καβάσιλα τη βάση και την αφετηρία της πνευματικής πορείας της¹⁰. Η Παναγία, θυγατέρα σωφρόνων γονέων που τελειώθηκαν στην προσευχή και την άσκηση, ήταν εύλογο να παρέμενε πάναγνη και πανάρετη. Η αγιότητά της προετοιμαζόταν από τους ευσεβείς γονείς της σ' όλη τη διάρκεια του επίγειου βίου τους¹¹. Η Παναγία ως άνθρωπος κληρονόμησε από τους γονείς της την αγιότητα και την καθαρότητα. Αυτές τις κληρονομικές καταβολές χρησιμοποιώντας στη ζωή της¹² τελειοποίησε την αγιότητα των γονιών της και έφτασε στο σημείο να αναδειχθεί ο «πρώτος άνθρωπος» της δημιουργίας¹³.

Ο πρώτος άνθρωπος δημιουργήθηκε από τον Θεό προικισμένος με το νου, τη θέληση, το αυτεξούσιο και πολλά άλλα χαρίσματα. Αξιοποιώντας τα χαρίσματα αυτά της «κατ' εικόνα» Θεού δημιουργίας του, ο άνθρωπος θα μπορούσε να ζήσει μ' έναν θαυμαστό τρόπο που θα ξεχώριζε ως το τελειότερο και ωραιότερο δημιούργημα της κτίσης. Τα στοιχεία που συνθέτουν τον αληθινό άνθρωπο και προσδιορίζουν τον ξεχωριστό τρόπο της ζωής του είναι το ν' αγαπά το Θεό με καθαρό τρόπο, να ζει έλλογα, να κυριαρχεί στα πάθη του και να είναι άγευστος από την πίκρα της αμαρτίας¹⁴. Η δύναμη αυτή του ανθρώπου να νικά κάθε αμαρτία δεν σημαίνει απόλυτη ελευθερία από τους πειρασμούς, όπως συμβαίνει στο Θεό. Σημαίνει όμως πως η διάπραξη της δεν οφείλεται στη φύση του ανθρώπου αλλά στην ελευθερία της γνώμης, στην προαίρεσή του¹⁵. **Χωρίς την ελευθερία αυτή ο άνθρωπος χάνει την ταυτότητά του, εξισώνεται με τα άλογα ζώα και δεν είναι υπεύθυνος ούτε για την επιβράβευση, ούτε για την τιμωρία των πράξεών του.** Γι' αυτό αν στο νου, στη θέληση και στο αυτεξούσιο βρίσκεται το «είναι» του ανθρώπου, στη σωστή χρήση αυτών έγκειται το «ευ είναι», η δυνατότητα να ζει κανείς χωρίς ν' αμαρτάνει στη ζωή του¹⁶. Επομένως ο Θεός από την αρχή της δημιουργίας έβαλε μέσα στη φύση του ανθρώπου τη δύναμη ν' αντιστέκεται και να νικά την αμαρτία. Στην αρχή βέβαια του έδωσε τη δυνατότητα να μετατρέπει τη δύναμη αυτή σε ενέργεια με τη δική του προσπάθεια και τους δικούς του κόπους, ώστε να γίνει από μόνος του «οίκοθεν» αγαθός. Στη συνέχεια, θα σταματούσαν οι κόποι του, θα έμενε αναμάρτητος και εδραιωμένος στο καλό με τη χάρη του Θεού χωρίς τους αγώνες του¹⁷. Ζώντας ο άνθρωπος με αυτή την καθαρότητα και διατηρώντας αμόλυντη την εικόνα του Θεού μέσα του, θα μπορούσε να αποκαλύψει τον ίδιο το Θεό στον κόσμο: «μόνος γαρ άνθρωπος του Θεού την εικόνα κομίζων, αν αυτός καθαρός, όπερ εστί, φανή, προσγεγραμμένον έχων νόθον ουδέν, αληθώς δείξαι δύναιτ' αν αυτόν τον Θεόν»¹⁸. Με την πτώση όμως ο άνθρωπος άλλαξε την πορεία της ζωής του, γιατί κατολίσθησε στην πολύμορφη αμαρτία. Η δύναμη κατά της αμαρτίας, που υπήρχε στη φύση του, έμενε ανενέργητη. Κανένας άνθρωπος δεν ήταν καθαρός και φαινόταν ότι το κακό βρισκόταν στην ίδια τη φύση του. Με αποτέλεσμα η φυσική ωραιότητα του ανθρώπου παρέμενε κρυμμένη μέσα σε αναρίθμητα ανθρώπινα σώματα και ο αληθινός άνθρωπος δεν είχε φανερωθεί ακόμη¹⁹.

Μόνο η Παναγία, αν και ήταν μέτοχος του προπατορικού αμαρτήματος κληρονομώντας όπως όλοι οι άνθρωποι την ευαισθησία και την ροπή προς το κακό, αντιστάθηκε από την αρχή ως το τέλος σε κάθε κακία. Αγωνίστηκε χωρίς να

λάβει επιπλέον βοήθεια από το Θεό και χωρίς να έχει κανένα ξεχωριστό προνόμιο, αλλά μόνο ως άνθρωπος²⁰ που ήταν, χρησιμοποίησε τη δύναμη και τα όπλα του «κατ' εικόνα» που δώρισε ο Θεός στον άνθρωπο κατά τη δημιουργία του²¹. Με την αγάπη της στο Θεό, τη ρωμαλεότητα της σκέψης της, τη σταθερότητα της θέλησής της και τη μεγαλειώδη σωφροσύνη της νίκησε κάθε αμαρτία²². Το πιο θαυμαστό γεγονός είναι ότι η Παναγία δεν ζούσε μέσα στην τρυφή του Παραδείσου, όπως ο Αδάμ, ούτε μέσα στη χάρη των μυστηρίων, όπως οι άνθρωποι μετά την έλευση του Χριστού. Κατάφερε όμως «εν μεσημβρία κακών», στον τόπο της καταδίκης που κανένας δεν μπορούσε να αντισταθεί στο κακό, αξιοποιώντας μόνο τα κοινά χαρίσματα του «κατ' εικόνα», να ξεφύγει την κοινή αρρώστια της αμαρτίας²³. Με τον τρόπο αυτό διαφύλαξε την ανθρώπινη φύση ανόθευτη «παντός αλλοτρίου»²⁴ και απέδωσε στο Θεό αμόλυντη την ωραιότητα που χάρισε στον άνθρωπο²⁵. Γι' αυτό η Παναγία απ' όλους τους ανθρώπους όλων των εποχών ήταν η μόνη και η πρώτη που φανέρωσε τον αληθινό άνθρωπο, καθαρό και ακέραιο όπως είχε δημιουργηθεί από τα χέρια του Θεού. Αποκάλυψε το πρωτόκτιστο κάλλος του και τη δύναμη που είχε μέσα του να νικά την αμαρτία: «και ούτως εν τω κόσμω τούτω καθάπερ εν τω παραδείσω, καθαρόν και ολόκληρον τον άνθρωπον έδειξε και οίος την αρχήν επλάσθη και οίον αυτόν μένειν εχρήν και οποιός αν ην έπειτα περί της ευγενείας ηγωνισμένος»²⁶.

Το μεγαλείο της Παναγίας έγκειται στο ότι δεν ήταν μόνο ο πρώτος άνθρωπος αλλά και ο τέλειος, γιατί πραγματοποίησε το σκοπό για τον οποίο πλάστηκε ο άνθρωπος. Σκοπός του ήταν να ενωθεί με το Θεό, αφού πρώτα με τη δική του προσπάθεια νικούσε την αμαρτία. Η Παναγία διατήρησε αμόλυντη την ανθρώπινη φύση από κάθε αμαρτία και αξιώθηκε να γίνει η μητέρα του Θεού, Θεοτόκος²⁷. Ολόκληρος ο βίος της Παναγίας ήταν μια πορεία προς την τελειότητα, «καθ' ομοίωσιν» Θεού. **Αυτόν τον «καθ' ομοίωσιν» Θεού άνθρωπο, εκπροσωπεί η Παναγία**²⁸. Για το λόγο αυτό ο ιερός συγγραφέας τονίζει πως η Θεοτόκος αποτελούσε τον κανόνα και το πρότυπο για τη δημιουργία του ανθρώπου. Ο Θεός έπλασε τον άνθρωπο με τελικό σκοπό τη θέωση έχοντας ως πρότυπό Του την Παναγία, γιατί ήταν η μόνη που ανέδειξε την τέλεια ανθρώπινη φύση. Τον δημιούργησε έτσι, ώστε να μπορέσει να πάρει αργότερα από τους ανθρώπους τη Μητέρα Του, όταν θα ερχόταν το πλήρωμα του χρόνου²⁹. Άλλωστε για να μπορέσει να γίνει δυνατή η ένωση της θείας με την ανθρώπινη φύση στο πρόσωπο του Θεανθρώπου Χριστού, έπρεπε η κάθε φύση να παρουσιαστεί μόνη της και χωριστά από την άλλη. Ο Θεός φανερώθηκε, όπως ήταν δυνατόν σ' Αυτόν να φανερωθεί, και η Παναγία φανέρωσε την ανθρώπινη φύση³⁰. Επομένως για την έλευση του Χριστού ήταν ανάγκη να υπάρξει κάποιος άνθρωπος, που θα υλοποιούσε το σκοπό τον οποίο έθεσε ο Θεός από την αρχή της δημιουργίας του. Να υπάρξει εκείνος ο άνθρωπος που θα μπορούσε να αμαρτήσσει, αλλά με τη δική του δύναμη, την προθυμία και το ζήλο του θα νικούσε την αμαρτία και θα ζούσε χωρίς την πικρή γεύση της. Ζώντας χωρίς την αμαρτία θα φανέρωνε τον τρόπο με τον οποίο ο Θεός ήθελε να ζει ο άνθρωπος στη γη³¹. Σ' αυτή την τελειότητα όμως είχε φτάσει μόνο η Παναγία που με τη ζωή της αποκάλυψε το μεγαλείο του δημιουργού. Φανέρωσε την άφατη σοφία Του και την απέραντη φιλανθρωπία Του, αποδίδοντας σ' Αυτόν την πρέπουσα τιμή και δόξα³².

Η άσκηση και η συνεργία της Παναγίας

Η ανάδειξη της Παναγίας ως του κατ' εξοχήν προσώπου της Ορθόδοξης πνευματικής ζωής συμπορεύεται απαραίτητα με το επίπονο στάδιο της άσκησης. Άλλωστε η βάση της πνευματικής ζωής είναι η άσκηση και ο άνθρωπος καταξιώνεται ως πρόσωπο μόνο μέσα από την άσκηση. Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας προβάλλει την εσωτερική άσκηση της Παναγίας, που πραγματοποιείται στα βάθη της ψυχής, δίνοντας έμφαση στην τριμερή κάθαρσή της - του νου, της θέλησης και της επιθυμίας. Ο βίος της Παναγίας ήταν ασκητικός³³. Αυτό σημαίνει

ότι από τα πρώτα χρόνια του βίου της βάδισε το δρόμο της τελειώσεως. Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας τονίζει πως η Παναγία από την πρώτη στιγμή που γεννήθηκε είχε βάλει σαν σκοπό της να οικοδομεί κατάλυμα κατάλληλο για τον Θεό, αντάξιο για Εκείνον που θα έφερνε τη σωτηρία στον κόσμο. Όπως ακριβώς μια πόλη λαμπρή που ξεχωρίζει για την ομορφιά, τον πλούτο, τον πολιτισμό αποτελεί για τον βασιλιά την πρωτεύουσα του κράτους του, το σύμβολο της εξουσίας και της δύναμής του, έτσι και η Παναγία ξεχώρισε από την κτίση ως η μοναδική κατοικία του Θεού χωρίς να έχει το παραμικρό σπίλο ή ψεγάδι³⁴.

Η άσκηση της Παναγίας ξεπέρασε τα ανθρώπινα μέτρα. Ήταν «υπερφυής» γιατί τίποτα δεν εμπόδιζε το διαρκή προσανατολισμό του νου της προς τον Θεό. Αν και ζούσε μέσα στον «κατακλυσμό της κακίας», παρέμεινε ανεπηρέαστη από κάθε μολυσμό της αμαρτίας, απροσπέλαστη από κάθε αρνητική επιρροή της και ούτε καν αισθάνθηκε την κακία που κατέκλυζε τη γη. Ήταν ξένη προς όλα εκείνα που θα μπορούσαν να νοθεύσουν την καθαρότητα του νου της³⁵. Με τον τρόπο αυτό διατήρησε τη σκέψη της «άσυλη» και ιερή σαν να ζούσε μέσα στην «αρχαία εστία» του Παραδείσου, όπου καμιά αμαρτία δεν είχε συντελεστεί ακόμη από κανέναν άνθρωπο³⁶. Ο νους της Παναγίας ήταν σταθερά προσηλωμένος στον Θεό, όμοιος με φτερούγισμα που δε δειλίαζε μπρος σε κανένα ύψος, ξεπερνώντας και αυτό το πέταγμα των Αγγέλων. Αυτή η ολοκληρωτική αφοσίωση του νου της στο Θεό είχε ως αποτέλεσμα και κάθε επιθυμία της ψυχής της να είναι στραμμένη προς Αυτόν, τον μόνον Εφετόν. Ο θείος έρωτάς της επεσκίασε και αφομοίωσε κάθε άλλη επιθυμία της ψυχής της³⁷, γι' αυτό όταν ο Θεός θέλησε να κατεβεί στη γη, καμιά αμαρτία δεν τον εμπόδιζε να εισέλθει και να σκηνώσει σ' αυτήν, τη μόνη αγνή και καθαρή³⁸.

Η κοπιώδης άσκηση της Παναγίας, με τη σύμπραξη όλων των δυνάμεών της για την κάθαρση του νου και της επιθυμίας, αναγνωρίστηκε και επιβραβεύτηκε με την είσοδό της στον ιερότερο χώρο του Ναού του Σολομώντα, τα Άγια των Αγίων, από τη βρεφική ως τη νεανική της ηλικία. Η Παναγία χρησιμοποιούσε το χώρο αυτό ως μόνιμη κατοικία χωρίς να έχει ανάγκη από τις εξιλαστήριες θυσίες. Ενώ ο Αρχιερέας έμπαινε στα Άγια των Αγίων μια φορά το χρόνο, αφού προηγουμένως είχε καθαριστεί με μεγάλη προσοχή από κάθε αμαρτία, τελώντας τις απαραίτητες θυσίες. Μέσα στο Ναό Άγγελος Κυρίου είχε αναλάβει την καθημερινή διατροφή της, γεγονός που φανέρωνε την αποδέσμευση του νου της από τα γήινα και τη διηνεκή ενασχόλησή της με τα ανώτερα και πνευματικά³⁹. Το ένθεο αυτό ψυχικό κάλλος της Παναγίας ήταν αδύνατο να μείνει κρυμμένο και από τους ανθρώπους. Το λαμπρό φως του ενάρετου βίου της γίνεται αισθητό και επηρεάζει όλους όσους ήταν τυφλοί και βυθισμένοι στο σκοτάδι της αμαρτίας⁴⁰. Γι' αυτό οι άνθρωποι την ξεχώρισαν και την τίμησαν προσφέροντας για κατοικία της τον πιο ιερό χώρο, που ήταν αφιερωμένος σαν δώρο όλης της κτίσης μόνο στο Θεό. Η καθαρότητά της ήταν τόσο τέλεια, ώστε οι άνθρωποι θεώρησαν πως ο ίδιος χώρος που ήταν ναός του Θεού έπρεπε να γίνει και κατοικία της Παναγίας ή καλύτερα έπρεπε η κατοικία της Παναγίας να είναι και ναός του Θεού⁴¹.

Η συνεχής και επίπονη άσκηση της Παναγίας ολοκληρώνεται με την κάθαρση της θέλησής της. Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας, που αναγνωρίζεται ως ο δογματικός θεμελιωτής της αγιότητας της Παναγίας⁴², τονίζει πως η Παναγία έφτασε στην κορυφή της αγιότητας, **γιατί είχε συμμορφώσει το θέλημά της με το θέλημα του Θεού**. Ο ιερός συγγραφέας συνεχίζει υπογραμμίζοντας ότι η Παναγία, αν και μετείχε σ' όλα τα χαρακτηριστικά του πεσόντος γένους των ανθρώπων⁴³, **δεν υιοθέτησε την ίδια νοοτροπία, ούτε παρασύρθηκε από τη συνήθεια και τη ροπή προς το κακό**. Αλλά αντιστάθηκε στη φθορά της ανθρώπινης φύσης και νίκησε την αμαρτία δίνοντας ένα τελειωτικό χτύπημα σ' αυτήν. Πέτυχε την νίκη αυτή διατηρώντας τη θέλησή της τόσο καθαρή σαν να μην υπήρχε κανένας άνθρωπος πάνω στη γη, και μάλιστα σαν να βρισκόταν μόνη μπροστά στο μόνο Θεό⁴⁴. Τίποτα το ανθρώπινο δεν αποσπούσε την προσοχή της. Σε κανένα δημιούργημα της κτίσης δεν συγκέντρωσε το ενδιαφέρον της, αλλά προσέφερε όλη την ύπαρξή της στο Θεό. Αναλώνει τη θέλησή της στο Θεό, εγκαταλείπει τον εαυτό της και ζει μόνο γι' Αυτόν. Αυτή η πλήρης εγκατάλειψη και

η εκούσια προσφορά της στο Θεό ανακαινίζει και μεταμορφώνει τη θέλησή της. Η ύπαρξή της δεν μπορεί να νοηθεί παρά μόνον ως απόλυτη υπακοή στο θέλημα του Θεού που γίνεται και δικό της θέλημα.

Η πρωτοφανής καθαρότητα της θέλησης της Παναγίας συμβολιζόταν από τα χρόνια της Παλαιάς Διαθήκης με τον ιερό και άβατο χώρο, τα Άγια των Αγίων. Η Παναγία, αν και «της γης ανασχούσα», αποχωρίστηκε με τη θέλησή της όλα τα χοϊκά πράγματα και δεν έφερε στην ψυχή της κάτι που να μην ήταν εξ' ολοκλήρου άγιο και ιερό⁴⁵. Γι' αυτό τα Άγια των Αγίων συμβόλιζαν την πλήρη καθαρότητα, την τέλεια αγνότητα και την μοναδική αγιότητα της Παναγίας. Η είσοδος της στον ιερό αυτό χώρο δεν τιμά την Παναγία, αλλά περισσότερο η ίδια καταξιώνει τον χώρο αυτό. Ο ναός ήταν τόσο πολύ σεβαστός, και απαγορευόταν η είσοδος στους ανθρώπους, επειδή θα δεχόταν την ίδια την Παναγία. Τιμούσε και κρατούσε τον εαυτό του μόνο γι' αυτήν, που διατήρησε τη θέλησή της απρόσβλητη από κάθε κακία και ανώτερη από κάθε ανθρώπινη μικρότητα. Ούτε το μάννα, ούτε η ράβδος του Ααρών, ούτε οι πλάκες των δέκα εντολών που φυλάσσονταν στα Άγια των Αγίων, δεν ήταν τόσο πολύτιμα και ιερά όσο η Παναγία. Όλα αυτά ήταν σύμβολα που είχαν την αναφορά τους και οδηγούσαν στη Θεοτόκο. Είχαν ξεχωριστή αξία, γιατί προεικόνιζαν την αγιότητά της⁴⁶.

Στον Ευαγγελισμό η Παναγία αξιώθηκε ν' ακούσει από τον Άγγελο το «χαίρε κεχαριτωμένη», ότι της αρμόζει η τέλεια χαρά, γιατί με την υπακοή της στο θέλημα του Θεού δεν είχε κανένα κοινό με την αμαρτία, είχε καθαρίσει τη θέλησή της από κάθε ρύπο φτάνοντας στην ύψιστη τελείωση και αγιότητα. Ενώ αντίθετα η Εύα δοκίμασε τη λύπη στη ζωή της, γιατί, λόγω της παρακοής και της αποστροφής της προς το θέλημα του Θεού, οδηγήθηκε στην πρόξενο κάθε λύπης και πόνου, την αμαρτία⁴⁷.

Η καθαρότητα της θέλησης της Παναγίας αποκαλύπτεται και όταν ρώτησε τον Άγγελο με ποιο τρόπο θα κυοφορήσει το Σωτήρα Χριστό. Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ της απάντησε κάνοντας λόγο μόνο για την έλευση του Αγίου Πνεύματος και τη δύναμη του Υψίστου: «Πνεύμα άγιον επελεύσεται επί σε, και δύναμις υψίστου επισκιάσει σοι»⁴⁸. Δεν αναφέρει όμως πουθενά για άφεση αμαρτιών και για απαλλαγή από τις ενοχές. Αυτό φανερώνει πως η Παναγία με τον προσωπικό αγώνα και την άσκησή της τη στιγμή του Ευαγγελισμού ήταν αμόλυντη και ακηλίδωτη, άξια της θείας εκλογής. Η έλευση του Αγίου Πνεύματος επισφραγίζει τον Ευαγγελισμό της Παρθένου Μαρίας και ολοκληρώνει την τελείωσή της⁴⁹. Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας υπογραμμίζει χαρακτηριστικά πως η έλευση του αγίου Πνεύματος στην Παναγία δεν σημαίνει κάθαρση αλλά προσθήκη χαρισμάτων, όπως συμβαίνει με τους αγγέλους που δεν έχουν καμιά σχέση με την αμαρτία⁵⁰. Με τον τρόπο αυτό ο ιερός συγγραφέας θέλει να τονίσει πως η Παναγία μετά την έλευση του αγίου Πνεύματος έμεινε αμετακίνητη στο αγαθό, όπως οι άγγελοι που μετά την ελεύθερη εκλογή της αρετής έμειναν σταθεροί στο καλό⁵¹. Την ίδια γνώμη έχει και ο άγιος Γρηγόριος Παλαμάς, ο οποίος συνοψίζει και ανακεφαλαιώνει την πατερική σκέψη πάνω στο θέμα αυτό: «η καθαρά καθάιρεται και η αγία αγιάζεται προς έτι μείζονα αγιασμόν αυτής»⁵².

Η Παναγία αφοσιώθηκε στην έμπρακτη εφαρμογή του νόμου του Θεού και δεν παρέβηκε ποτέ το θέλημά Του. Για το λόγο αυτό πριν ακόμη φανερώσει σωματικά τον Θεό στους ανθρώπους, Τον αποτύπωσε και τον απεικόνισε πρώτα με τα ίδια τα έργα της πάνω στον εαυτό της⁵³. Τηρώντας σε τέλειο βαθμό και με απόλυτη ακρίβεια τις θείες εντολές, ολοκληρώθηκε ως πρόσωπο και έγινε μέτοχος στη θεία ζωή⁵⁴. Την Παναγία, που ήταν άσπιλη και άχραντη, διάλεξε ο Θεός ως ναό για τον εαυτό Του προτιμώντας την από όλη την κτίση⁵⁵. Με την εκούσια αποδοχή του θείου θελήματος η Παναγία ξεπέρασε κάθε κορυφή αγιότητας, «πάσαν έδειξαν υπερβάσαν αγιωσύνης υπερβολήν». Γι' αυτό ο Θεός όχι μόνο την αποκάλεσε τιμητικά μητέρα, αλλά την έκανε πραγματικά Μητέρα Του⁵⁶. Η υπερβολή της αγιότητας καταξίωσε την Παναγία να γίνει Μητέρα του Θεού.

Η αδιάκοπη άσκηση της Παναγίας για την καθαρότητα και την υπακοή στο θέλημα του Θεού μεταμόρφωσε όχι μόνο την ψυχή της αλλά και το σώμα της σε Ναό του Θεού ιερώτερο από το θυσιαστήριο, τα Άγια των Αγίων. Για το λόγο αυτό

το σώμα της δεν το επεσκίαζαν μόνο οι Άγγελοι, τα Χερουβίμ και τα Σεραφεείμ, όπως το ιερό θυσιαστήριο, αλλά το επεσκίαζε ο ίδιος ο Θεός, η «δύναμις» Του⁵⁷. Η πρωτοφανής αγνότητα του σώματος της Παναγίας ήταν μια «καινή θυσία» ιερώτερη και αγιώτερη από κάθε άλλη θυσία που προσφέρθηκε στο Θεό. Γι' αυτό το αίμα της θυσίας αυτής δεν το δέχτηκε το θυσιαστήριο ή δεν το κατέφαγε η φωτιά, αλλά το προσέλαβε ο ίδιος ο Θεός και το φόρεσε ως «ιμάτιο σωτηρίου και χιτώνα ευφροσύνης»⁵⁸. Αυτή η περιβολή του έδωσε τη δυνατότητα να γίνει μέτοχος στην ανθρώπινη φύση και να την σώσει. Για το λόγο αυτό δεν την υποτιμά καθόλου, αλλά αντίθετα τη θεωρεί δόξα Του και βασιλεία Του. Τον Θεό που κανένας τόπος μέσα στην κτίση, όσο και αν γινόταν μύριες φορές μεγαλύτερη δεν μπορούσε να τον χωρέσει, Τον περιέβαλε όμως το αίμα της Παναγίας, και το αίμα της έγινε αίμα Θεού⁵⁹. Τόσο άγιο και ιερό ήταν το σώμα της Παναγίας που αξιώθηκε να γίνει η σκηνή του Θεού, η χώρα του αχωρήτου⁶⁰.

Η ασύγκριτη ακεραιότητα και καθαρότητα της Παναγίας μετέβαλε το σώμα της σε πνευματικό, που με την παρουσία του αγίου Πνεύματος ξεπέρασε τους νόμους της φύσης. Το σώμα της είχε υπερβεί τη γήινη φθαρτότητα, με αποτέλεσμα να μην την εμποδίζει να ζει και να απολαμβάνει από την εδώ ζωή την αιώνια μακαριότητα της μέλλουσας Βασιλείας σε τελειότερο βαθμό από όλους τους αγίους. Ακόμη είχε μείνει αμετακίνητη στο αγαθό και στην αρετή πριν αποχωριστεί το σώμα της, γεγονός που συμβαίνει στους αγίους μετά το θάνατό τους⁶¹. Το πιο θαυμαστό όμως αποτέλεσμα αυτής της υπέρλαμπρης αγιότητας αποτελεί η ενσώματη μετάστασή της⁶². Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας προσπαθώντας να δώσει λύση στο πρόβλημα της Μετάστασης ή της Κοίμησης της Θεοτόκου⁶³ το συσχετίζει όχι μόνο με την αγιότητα του βίου της αλλά και με την οντολογική σχέση της με το Χριστό ως Μητέρας Του⁶⁴. Η Παναγία ενώθηκε τόσο στενά με το Χριστό, ώστε συμμετείχε απόλυτα στη ζωή Του. Ζούσε πλήρως «εν Χριστώ». Αυτό σημαίνει πως ζούσε, ήταν, βρισκόταν όπου και ο Χριστός: «Έδει δια πασών ελθείν των οδών δι' ων ο Σωτήρ»⁶⁵ ήλθε. Γι' αυτό η Παναγία έγινε όχι μόνο «σύμμορφος» του θανάτου του Χριστού αλλά και της ένδοξης Ανάστασής Του⁶⁶. Η ψυχή της Παναγίας χωρίζεται από το σώμα της, παραδίδεται στην ταφή, αλλά δεν κατεξουσιάζεται από το θάνατο ούτε διαλύεται από τη φθορά, όπως υπαγορεύει η φυσική νομοτέλεια. Το πανάγιο σώμα της Παναγίας, όπως και το σώμα του Χριστού, μένει τρεις μέρες στη γη και μεταβαίνει στον ουρανό. Μετά την Κοίμησή της το θείο σώμα της Παναγίας μένει αδιάφθορο και γεύεται από τώρα την ανάσταση, αυτό που θα συμβεί εσχολογικά με την καθολική και κοινή ανάσταση⁶⁷.

Η Παναγία με την αδιάκοπη άσκηση κατακόσμησε την προσωπικότητά της με την λαμπρότητα όλων των αρετών. Αυτό το πλήρωμα της ωραιότητας με το αγγελικό και παρθενικό κάλλος της είλκυσε την εύνοια του Θεού, ο οποίος, «εν αγίοις αναπαυόμενος», έστρεψε τα μάτια Του πάνω της, για να συνεργαστεί μαζί της στο έργο της σωτηρίας του ανθρωπίνου γένους. Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας καταγράφει αυτά που με την άσκησή της η Παναγία πραγματοποίησε στο σώμα και στην ψυχή της, εκείνα που προσείλκυσαν τον Θεό στη γη. Ποια είναι αυτά; «Βίος πανάμωμος, ζωή πάναγνος, άρνηση κακίας απάσης, ψυχή καθαρώτερα φωτός, σώμα δια πάντων πνευματικών, ηλίου φαιδρότερον, ουρανού καθαρώτερον, θρόνων χερουβικών ιερώτερον»⁶⁸. Με την άσκησή της η Παναγία προετοιμάζε επί έτη την προσωπική πνευματική ολοκλήρωσή της, γι' αυτό αναδείχθηκε η μόνη βοηθός του Δημιουργού. Όπως η Εύα έγινε η μόνη βοηθός του Αδάμ από όλο το βασίλειο των ζώων και των φυτών, γιατί ήταν ο μόνος άνθρωπος. Κατά παρόμοιο τρόπο μόνο η Παναγία από όλη την κτίση βοήθησε τον Θεό, για να φανερώσει την αγαθότητα και την φιλανθρωπία Του. Γιατί ήταν η μόνη που με την αγιότητα και την ενάρετη ζωή της συμμετείχε στην χρηστότητα του Θεού. Ο Θεός δεν βρήκε στο πρόσωπο της Παναγίας απλά μόνο ένα κατάλληλο όργανο, όπως ο γλύπτης ψάχνει να βρει ένα κατάλληλο εργαλείο που να εξυπηρετεί στην υλοποίηση του σκοπού του, αλλά βρήκε ένα ξεχωριστό και ικανό συνεργάτη, «συνεργού τυχών επικαιροτάτου», που μπορούσε να συμβάλει στο έργο της θείας Οικονομίας⁶⁹.

Στο έργο αυτό της αναδημιουργίας του ανθρώπου και της ανύψωσής του σε πρόσωπο απαραίτητη είναι και η ελεύθερη συνεργασία του ανθρώπου με το Θεό. Η

Παναγία, ως εκπρόσωπος του ανθρώπου, αποτελεί πρότυπο συνεργίας με το Θεό. Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας διαπιστώνει πως από την μια πλευρά, αν η Παναγία δεν είχε με δική της προσωπική επιλογή προετοιμαστεί κατάλληλα, ο Θεός δεν θα έβλεπε με ευμένεια το ανθρώπινο γένος και δεν θα μπορούσε να διακονήσει στο έργο της σωτηρίας. Και από την άλλη πλευρά, αν η Παναγία δεν πίστευε στα λόγια του Αγγέλου και δεν αποδεχόταν ελεύθερα και με την θέλησή της να συνεργαστεί με τον Θεό, δεν θα πρωτοστατούσε στο έργο της Οικονομίας. Αυτό γίνεται φανερό από το ότι, όσο η Παναγία ζητούσε από τον Άγγελο εξηγήσεις για τον παράδοξο τρόπο της κυοφορίας, ο Θεός δεν ερχόταν μέσα της. Από τη στιγμή όμως που άκουσε την απάντηση του Αγγέλου, πίστεψε στο έργο της σωτηρίας και δέχτηκε ελεύθερα την πρόσκληση, ο Θεός αμέσως φόρεσε την ανθρώπινη σάρκα και έγινε Μητέρα του Θεού⁷⁰. Είναι χαρακτηριστικό πως ο Θεός για τη δημιουργία του ανθρώπου δεν ζητά τη συνδρομή του Αδάμ. Ενώ για την ανακαίνισή του ο Θεός προϋποθέτει την ενεργητική συμμετοχή του ανθρώπου και περιμένει την δεκτικότητα και την ανταπόκρισή του. Επομένως την ενσάρκωση του Χριστού για την ανάπλαση του ανθρώπου την αποφάσισε ο Τριαδικός Θεός και την κύρωσε η Παναγία με την σύμφωνη γνώμη της. Η ενανθρώπιση υπήρξε όχι μόνο έργο του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, αλλά και έργο της θέλησης και της πίστης της Παναγίας. Η παρουσία της Παναγίας ήταν απαραίτητα συνθήκη για την ενσάρκωση του Υιού και Λόγου του Θεού⁷¹. Χωρίς την συγκατάθεσή της και χωρίς τη συνδρομή της πίστης της το θείο σχέδιο θα έμενε απραγματοποίητο⁷². Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας παρατηρεί πως η Παναγία έπρεπε να επιδείξει χαρακτηριστικά αντίστοιχα με τον Υιό της. Όπως ο Χριστός έγινε άνθρωπος «εκουσίως», με τη θέλησή του, έτσι και η Παναγία γίνεται Μητέρα του Θεού ελεύθερα και με τη θέλησή της, «μετ' εθελουσίου γνώμης γένηται Μητηρ» Θεού. Και όπως ο Χριστός δεν προσέλαβε μόνο την σάρκα αλλά καθετί το ανθρώπινο και είχε και ψυχή και νου και θέληση, έτσι και η Παναγία δεν πρόσφερε μόνο το σώμα της για τη σάρκωση του Χριστού, σαν μια απλή ετεροκίνητη μηχανή που χρησιμοποιείται για μια ορισμένη δουλειά, αλλά προσέφερε στο Θεό και το νου και τη θέλησή της, όλη την ύπαρξή της και γίνεται Μητέρα Θεού και ως προς το σώμα και ως προς την ψυχή⁷³.

Μέσα από τη στιχομυθία του Αγγέλου με την Παναγία κατά τον Ευαγγελισμό διαπιστώνεται η συγκατάθεση και η συναίνεσή της στην κλήση του Θεού. Η Παναγία όμως δεν δέχεται άκριτα και αβασάνιστα το μήνυμα του Αγγέλου. Τα λόγια του ακούγονται παράδοξα και δεν μπορεί εύκολα να τα παραδεχτεί⁷⁴. Ο αρχάγγελος της αναγγέλει κάτι εντελώς πρωτόκουστο, ασυνήθιστο, μοναδικό, που ανατρέπει τους νόμους της φύσης και ξεπερνά τη λογική. Γι' αυτό εύλογη προβάλλει η απορία της Παναγίας: «Πώς έσται μοι τούτο;»⁷⁵. Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας επιμένει ιδιαίτερα στην ερώτηση της Παναγίας για τον τρόπο πραγματοποίησης της παράδοξης σύλληψης. Την θεωρεί απαραίτητη, γιατί ενισχύει την πίστη της Παναγίας στο σχέδιο του Θεού και ταυτόχρονα φανερώνει την βαθιά και ειλικρινή πίστη της, το θαυμαστό ηρωισμό της, την ασύλληπτη ακεραιότητά της, το άμετρο ψυχικό μεγαλείο της⁷⁶.

Η Παναγία δεν εκπλήσσεται, ούτε ταραζεται από τα λόγια του Αγγέλου, όπως ακριβώς δεν ενοχλούνται τα μάτια από το φως και η μέρα από τον ήλιο, γιατί γνωρίζει καλά πως σκοπός του ανθρώπου είναι να ενωθει με τον Θεό⁷⁷. Ούτε πάλι παρασύρεται από τα υπερβολικά εγκώμια του Αγγέλου, αλλά το μόνο που την απασχολεί και σ' αυτό που συγκεντρώνει την προσοχή της είναι να μάθει και να ερευνήσει με ακρίβεια τον τρόπο της θείας σύλληψης⁷⁸. Απορεί πώς είναι δυνατόν να κυοφορήσει, ενώ έχει διαλέξει τη ζωή της παρθενίας, και με ποιο τρόπο μπορεί να συμβεί κάτι τέτοιο στη φύση: «ει δε και η φύσις ακολουθήσει, διδάσκει αν», γιατί «παρά τοις παρθενεύειν προηρημένοις, ώσπερ εγώ ζην ειλόμην, ουκ οίδε κύειν η φύσις»⁷⁹. Σ' αυτό το διάλογο αξιοπρόσεκτο είναι ότι η Παναγία αντιπαρέρχεται καθετί που έχει σχέση με την δική της προετοιμασία. Δεν ενδιαφέρεται να ρωτήσει αν έχει καθαρίσει ικανοποιητικά το σώμα και την ψυχή της για σπουδαία διακονία, γιατί ξέρει καλά τον εαυτό της πως δεν υπάρχει κανένα εμπόδιο, είναι κατάλληλα προετοιμασμένη και έτοιμη για την υποδοχή του Θεού:

«Εγώ μεν του Θεού προς υποδοχήν έτοιμος και ικανώς έχω παρασκευής»⁸⁰. Η Παναγία είναι συνειδητοποιημένη ως προς την ψυχοσωματική της ακεραιότητα και αγνότητα⁸¹, γι' αυτό όταν μαθαίνει τον τρόπο κυοφορίας, «εκ Πνεύματος αγίου», ξεπερνά κάθε αμφιβολία και υποτάσσει στην πίστη όλα τα τυχόν ερωτηματικά που της γεννήθηκαν και δέχεται πρόθυμα να υπηρετήσει στο έργο της σωτηρίας του ανθρώπινου γένους.

Η αποδοχή του αγγελικού μηνύματος δεν ήταν μια επιπόλαιη και βιαστική κατάφαση στο σχέδιο του Θεού, αλλά μια ελεύθερη, ενσυνείδητη και προσωπική ανταπόκριση στην κλήση Του. Μέσα από το διάλογο αυτό αποκαλύπτεται η σύνεση, η σωφροσύνη και η αληθινή πίστη της Παναγίας⁸² με την οποία αντιμετώπισε το όλο πρόβλημα, χωρίς να φτάσει στη διστακτικότητα του Ζαχαρία και στην απιστία της Εύας⁸³. Η αρχική επιφυλακτικότητα της Παναγίας έναντι του Αγγέλου δεν είχε κίνητρο την δυσπιστία, αλλά ήταν ενδεικτική της σύνεσης, της πίστης και της ακεραιότητάς της. Μ' ένα λόγο ήταν απαύγασμα ολόκληρου του ψυχικού μεγαλείου της.

Η στάση και η αντιφώνηση της Παναγίας προς τον αρχάγγελο με τα απλά λόγια: «Ίδού η δούλη Κυρίου» υπαινίσσεται την ξεχωριστή αρετή της Παναγίας, την ταπείνωσή της. Η ταπείνωση αποτελεί περιεκτική αρετή, η άσκηση της οποίας μαρτυρεί ήδη την άσκηση και βίωση όλων των άλλων αρετών⁸⁴. Αυτή η βαθιά ταπείνωση της Παναγίας σαν μαγνήτης ειλκυσε το πλήρωμα της χάρις του Θεού⁸⁵. Το «μέγιστον και υπερφυές» στην άφατη ταπείνωση της Παναγίας είναι το γεγονός ότι χωρίς να ξέρει τίποτα, χωρίς καμιά προειδοποίηση, ήταν τόσο καλά προετοιμασμένη για το μυστήριο της ενσάρκωσης, ώστε μόλις ο Θεός θέλησε ξαφνικά να κατεβεί στη γη, ήταν σε θέση να τον υποδεχθεί με ψυχή έτοιμη, άγρυπνη και καθαρή⁸⁶. Αυτή ακριβώς η άγνοια της Παναγίας απέδειξε καλύτερα το πόσο πολύ τελειοποίησε την ψυχή της, το ότι έφτασε στην κορυφή της αγιότητας, ώστε ο Θεός την διάλεξε για Μητέρα Του από ολόκληρη την κτίση.

Η προσφορά και το έργο της Παναγίας

Η τελειότητα της αρετής της Παναγίας ήταν η δύναμή της. Με τη δύναμη αυτή των αρετών της έδωσε τέλος στην κυριαρχία της αμαρτίας που καταδυνάστευε τους ανθρώπους: «και ήρκεσε μιας ψυχής αρετή προς την των απάντων των εξ αιώνος ανθρώπων στήναι κακίαν»⁸⁷. Με τον τρόπο αυτό η Παναγία έγινε η Κιβωτός που διέσωσε το ανθρώπινο γένος από το φοβερό κατακλυσμό της αμαρτίας, όπως ακριβώς έκανε και η Κιβωτός του Νώε στην Παλαιά Διαθήκη⁸⁸. Η δικαιοσύνη και η αρετή της Παναγίας ξέπλυσε την ανθρώπινη φύση από το μίasma της αμαρτίας και εξάλειψε την αισχύνη που της προκαλούσε καταργώντας ταυτόχρονα και την «ύβρι» του κοινού εχθρού του ανθρώπου, του διαβόλου⁸⁹. Η νίκη αυτή της αμαρτίας δεν περιορίστηκε μόνο στην Παναγία, αλλά μεταδόθηκε σ' όλους τους ανθρώπους⁹⁰. Γιατί σύμφωνα με τη θεμελιώδη αλήθεια της ορθόδοξου πίστης η ύπαρξη κάθε ανθρώπου είναι στενά συνδεδεμένη με την ύπαρξη των άλλων. Αυτή η οντολογική κοινωνία και η ενότητα της ανθρώπινης φύσης έχει ως αποτέλεσμα η αρετή και η καθαρότητα ενός προσώπου να ρέει σ' ολόκληρο το ανθρώπινο γένος. Επομένως η νίκη της Παναγίας κατά της αμαρτίας δεν θεωρήθηκε ποτέ ως προσωπική της μόνο δόξα, αλλά σαν νίκη που την πέτυχαν όλοι οι άνθρωποι. Με τη δική της νίκη κόσμησε το ανθρώπινο γένος αποκρύπτοντας την ασχήμια του. Δεν το έκανε να ντρέπεται σα να νικήθηκε, αλλά το φανέρωσε λαμπρότερο. Ούτε με το να γίνει εξαιρετικά καλή και ωραία αποκάλυψε την αμαρτωλότητα των άλλων, αλλά με την νίκη της απάλλαξε από κάθε κακία όλους τους νικημένους και τους χάρισε πνευματικό κάλλος και ωραιότητα⁹¹. Η υπεροχή της αρετής της Παναγίας εξάγνισε όλους τους ανθρώπους και έγινε η κάθαρση και ο ιλασμός τους⁹². Η δική της καθαρότητα προσφέρθηκε σαν θυσία «προτέλειος και καθαρτήριος» πριν από την σταυρική θυσία του Χριστού για το καλό όλου του ανθρώπινου γένους. Μόνη αυτή από όλους τους

ανθρώπους παρουσίασε ψυχή απόλυτα καθαρή, που «συνεκάλυψε πάσαν ανθρωπίνην πονηρίαν» και υπερασπίστηκε με την αρετή της και όλους τους άλλους ανθρώπους⁹³.

Η μοναδική ωραιότητα της Παναγίας ανέδειξε ωραία και την ανθρωπινή φύση⁹⁴, γι' αυτό η Παναγία θεωρείται η αιτία κάθε ωραιότητας και μεγαλοπρέπειας που υπάρχει στον άνθρωπο. Στην Παναγία, βέβαια, βασίζεται και όλο το «είναι» του ανθρώπου, γιατί η Παναγία αποκάλυψε την ωραιότητα της αρχικής του δημιουργίας, συνέβαλε στην αποκατάσταση του «κατ' εικόνα» που είχε αμαυρωθεί με την πτώση του και ανέπλασε την ευπρέπεια του κάλλους του που είχε αφανιστεί με την κυριαρχία του κακού⁹⁵. Με τον τρόπο αυτό η Παναγία συνέπραξε στο έργο της ανακαίνισης του ανθρωπίνου προσώπου. Όπως το φως του ήλιου διαχέεται στην ατμόσφαιρα και παρουσιάζει την ωραιότητα των πραγμάτων που φωτίζονται, παρόμοια και η Παναγία μεταδίδει σ' όλους το δικό της λαμπρό φως και προβάλλει όλη την ωραιότητα και τη χάρη του ανθρώπου, όπως αυτή ανθούσε πριν να τη χάσει με την πτώση του⁹⁶. Επειδή η Παναγία μόνη από όλη την κτίση αποκαλύπτει την πρωτόκτιστη ωραιότητα του ανθρώπου, είναι και η μόνη δια μέσου της οποίας μπορεί κάθε άνθρωπος να γνωρίσει αληθινά τον Δημιουργό: «και μόνη των κτισμάτων αληθώς εξήν από ταύτης τον δημιουργόν επιγνώναι»⁹⁷. Όπως η διαύγεια του αέρα μας επιτρέπει να βλέπουμε καθαρά το φως του ήλιου, έτσι και η καθαρότητα της Παναγίας δεν εμποδίζει κανέναν, αλλά φανερώνει σ' όλους το αληθινό φως του Θεού. Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας τονίζει χαρακτηριστικά πως μόλις η Παναγία παρουσιάστηκε στη γη, αποκαλύφτηκε αμέσως και ο Χριστός: «επει η Παρθένος ην, και αυτός (ο Χριστός) παντάπασι δήλος ην»⁹⁸.

Το υποβλητικό κάλλος της Παναγίας είλκυσε την αγάπη του Θεού, κατέκτησε Αυτόν που ήταν απαθής και έγινε άνθρωπος για χάρη της Παναγίας, Εκείνος που εξ αιτίας της αμαρτίας ήταν μισητός στους ανθρώπους⁹⁹. Η Παναγία με την αγιότητα του βίου της γκρέμισε το διαχωριστικό τείχος της αμαρτίας που υπήρχε ανάμεσα στον άνθρωπο και στον Θεό, διέλυσε το μεταξύ τους μίσος, τους συμφιλίωσε και τους συνένωσε μεταφέροντας τις προσευχές των ανθρώπων στον ουρανό¹⁰⁰. Με τη λύση της έχθρας αυτής η Παναγία ως Μητέρα του Θεανθρώπου προσέφερε τη δυνατότητα σε όλους τους ανθρώπους να ενωθούν με το Θεό και μάλιστα να γίνουν ομότιμοι, ομόθρονοι και ομόθεοι με τη θεία φύση¹⁰¹. Η Παναγία έγινε η «γέφυρα» και η «κλίμακα» μεταξύ ουρανού και γης¹⁰². Χάρη στην ύπαρξή της ο ουρανός γέμισε αναγεννημένους ανθρώπους που τους μετέφερε η Παναγία από τη γη στον ουρανό. Και η γη δέχτηκε σαν κάτοικό της τον καινό άνθρωπο, τον Δεσπότη του ουρανού, τον Χριστό¹⁰³.

Η Παναγία δεν ήταν «καρπός της αμαρτίας», αλλά «νέον δικαιοσύνης άνθος»¹⁰⁴ που νίκησε τον κόσμο της φθοράς και μετέπλασε το ανθρωπινό γένος. Το απάλλαξε από την εξασθένηση και το μαρασμό που φέρνουν τα γηρατειά και του έδωσε τη δυνατότητα να αναγεννηθεί ελευθερώνοντάς το από το θάνατο και τη φθορά της αμαρτίας¹⁰⁵. Η Παναγία εκπροσωπεί ακριβώς αυτή την ελευθερία των τέκνων του Θεού, γιατί «εμμηχανήσατο», έφερε την ανάσταση στους ανθρώπους¹⁰⁶. Οι άνθρωποι χάρη στην παρουσία της δεν υπόκεινται πια στις συνέπειες της προγονικής τιμωρίας και δεν υπηρετούν πλέον τη φθορά και το θάνατο, αλλά ελεύθεροι ανυψώνονται προς τον Θεό¹⁰⁷.

Δια μέσου της Παναγίας εξαφανίζεται η λύπη της αμαρτίας και ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να βρει και να απολαύσει την αναλλοίωτη χαρά και την αληθινή ευτυχία. Ο άνθρωπος με την πτώση του, αφού έχασε την ευτυχία για την οποία πλάστηκε, την αναζητούσε και την ποθούσε από τότε αδιάκοπα. Κανείς όμως ούτε από τους Αγγέλους, ούτε από τους ανθρώπους δεν είχε τη δύναμη να του την ξαναπροσφέρει. Έπεφτε συνεχώς στα χειρότερα χωρίς να μπορεί να ξαναγυρίσει στην πρώτη κατάσταση. Αυτήν ακριβώς την ευτυχία μόνο η Παναγία έδωσε τη δυνατότητα στον άνθρωπο να την ξαναβρεί. Γιατί η Παναγία εκπλήρωσε την επιθυμία του ανθρώπου ενώνοντάς τον με τον μόνο Επιθυμητόν, Αυτόν που όταν τον βρει κανείς δεν μπορεί να ζητήσει τίποτε περισσότερο. Και ένωσε τόσο στενά τον Θεό με τον άνθρωπο, ώστε ο Χριστός να μετέχει όχι μόνο στον τρόπο και στον τόπο της ζωής του ανθρώπου αλλά και στην ίδια την φύση του¹⁰⁸. Για το λόγο

αυτό η Παναγία είναι η μοναδική οδηγός, που οδηγεί κάθε άνθρωπο να βρει τον Θεό και την αλήθειά Του: «Μόνη γαρ ηγεμών υπήρξε πάση ψυχή και νω της περι Θεόν αληθείας»¹⁰⁹.

Η ύπαρξη της Παναγίας έχει κοσμικές διαστάσεις. Η Παναγία είναι ο «καρπός των κτισμάτων»¹¹⁰. Γιατί για χάρη της Παναγίας δόθηκε η αρμονία και η ίδια η ύπαρξη στον ουρανό, στη γη, στον ήλιο και στο καθετί που υπάρχει στην κτίση. Όπως ακριβώς για χάρη του καρπού υπάρχει και επαινείται το δέντρο, έτσι αποκλειστικά και μόνο στην Παναγία που είναι ο «καρπός των κτισμάτων» πρέπει ν' αποδοθεί κάθε μεγαλοπρέπεια, χάρη και ωραιότητα της κτίσης¹¹¹. Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας υπογραμμίζει πως, όταν ο Θεός δημιούργησε τα πάντα και βλέποντάς τα είπε ότι ήταν «καλά λίαν», αυτό το κάλλος αφορούσε και ήταν εγκώμιο για την Παναγία. Ήταν «καλά λίαν», επειδή η Παναγία θα ερχόταν στη γή¹¹². Γι' αυτό την ημέρα της γέννησής της ολόκληρη η κτίση αγάλλεται και πανηγυρίζει την αναγέννησή της. Ο ουρανός και ο ήλιος την ημέρα της γέννησης της Παναγίας συνειδητοποίησαν πως δεν δημιουργήθηκαν άσκοπα, αφού φανερώθηκε αυτή για την οποία πλάστηκαν. Η Παναγία είναι ο σκοπός όλης της δημιουργίας, γι' αυτό η γενέθλιος ημέρα της Παναγίας είναι τα γενέθλια και της οικουμένης: «Νυν πάσα κτίσις εαυτής ήσθετο καλλίονος και λαμπροτέρας, του κοινού κόσμου λάμπαντος»¹¹³.

Η παρουσία της Παναγίας στον κόσμο αλλοίωσε προς το καλύτερο όλο το σύμπαν. Αποκάλυψε την ωραιότητα και τη λαμπρότητα όλης της δημιουργίας. Απάλλαξε την κτίση από τη φθορά και της χάρισε την πολυπόθητη αφθαρσία. Γι' αυτό ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας γράφει πως η κτίση θα γίνει καλύτερη χάρη στην Παναγία και θα ελευθερωθεί από τη φθορά και ο ουρανός και η σελήνη και η γη και τα αστέρια¹¹⁴. Η Παναγία ενσαρκώνει την ελευθερία της κτίσης από τη δουλεία της φθοράς. Αποκατέστησε την ταραγμένη σχέση της κτίσης με τον Θεό - Δημιουργό, ελευθερώνοντάς την από τα δεσμά που της επέβαλε η αδαμική πτώση, και εκπλήρωσε το διακαή πόθο της κτίσης με τη φανέρωση του Χριστού στη γη, ολοκληρώνοντας την απελευθέρωσή της¹¹⁵.

Η ευεργετική παρουσία της Παναγίας δεν περιορίζεται μόνο στον άνθρωπο και την κτίση, αλλά επεκτείνεται πέρα από τον ουρανό. Το μεγαλείο και η πρωτοφανής αρετή της Παναγίας «εκάλυψε» τον ουρανό και ξεπέρασε το χορό των Αγγέλων. Ενώ οι Άγγελοι, τα Χερουβίμ και τα Σεραφείμ στέκονται γύρω από τον Θεό και δέχονται τις θείες ακτίνες Του, η Παναγία δεν δέχεται κάποια θεία λαμπρότητα και δόξα αλλά την ίδια την υπόσταση του Θεού μέσα της. Γι' αυτό η Παναγία τοποθετείται ψηλότερα από τις αγγελικές δυνάμεις. Είναι η «τιμιωτέρα των Χερουβίμ και ενδοξότερα ασυγκρίτως των Σεραφείμ»¹¹⁶.

Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας σχολιάζοντας τα λόγια του Αποστόλου Παύλου τονίζει πως δια μέσου των Αγγέλων δόθηκε στους ανθρώπους ο παλαιός νόμος του Θεού, οι εντολές Του. Η Παναγία όμως αποκάλυψε στους ανθρώπους τον ίδιο τον ενυπόστατο Λόγο του Θεού. Όχι με σύμβολα και εικόνες αλλά με άμεσο τρόπο φανέρωσε τον ίδιο τον Θεό, τον Χριστό, όχι μόνο στους ανθρώπους αλλά και στις αγγελικές Αρχές και Εξουσίες, για να γίνει και σ' αυτές γνωστή η πολυποίκιλος του Θεού σοφία. Γιατί πριν από την Παναγία η γνώση του Θεού ήταν τόσο αμυδρή, ώστε να μη μπορεί να συγκριθεί μ' αυτή που έφερε η Παρθένης Μαρία. Η Παναγία όχι μόνο στους ανθρώπους, τους δίκαιους και τους άδικους, τους πονηρούς και τους αγαθούς αλλά και σ' αυτές τις υπερκόσμιες δυνάμεις φανέρωσε τον Ήλιο της δικαιοσύνης¹¹⁷. Γι' αυτό η ύπαρξή της ήταν πολύτιμη και για τους Αγγέλους. Έκανε ν' ανατείλει και γι' αυτούς το φως, τους έδωσε τη δυνατότητα να γίνουν σοφότεροι και καθαρότεροι από πριν και να γνωρίσουν την αγαθότητα και τη σοφία του Θεού καλύτερα¹¹⁸.

Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας φτάνοντας στην αποκορύφωση της ομιλίας του διαπιστώνει πως η Παναγία είναι η «καινή γη και καινός ουρανός». Με τον τρόπο αυτό ο ιερός συγγραφέας θέλει να κάνει σαφή υπαινιγμό στις εκκλησιολογικές διαστάσεις της Παναγίας. Είναι καινή γη, γιατί αν και προέρχεται από τη γη, όπως όλοι οι άνθρωποι, δεν νικηθήκε από την αμαρτία και έγινε η απαρχή ενός νέου γένους πνευματικά ωραιότερου. Και είναι καινός ουρανός επειδή έχει απαλλαγεί

από κάθε κακία και μολυσμό και είναι ασύγκριτα ανώτερη από κάθε φθορά, γι' αυτό με την παρουσία της ανακαινίζει όλη τη δημιουργία ακόμη και τους Αγγέλους¹¹⁹. Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας συνεχίζει υπογραμμίζοντας πως η Παναγία είναι γη θαυμαστή και υπέροχος ουρανός, γιατί με την καθαρότητα και την ακεραιότητά της ανυψώθηκε από την γη και ξεπέρασε όλο το πλάτος και το ύψος του ουρανού. Είναι αφάνταστα καθαρότερη από τον ουρανό, γιατί είναι αδύνατο να δει κανείς τον Θεό μέσα από τον ουρανό, ενώ η Παναγία δεν εμποδίζει κανένα να δει και να απολαύσει το Χριστό. Και το πιο σημαντικό είναι πως κατοίκησε στην Παναγία Εκείνος που ο ουρανός δεν μπορούσε με κανέναν τρόπο να τον χωρέσει¹²⁰. Η Παναγία έγινε ο ναός ο ακατάλυτος και ο άγιος, στον οποίο σκηνώσε ο Λόγος του Θεού¹²¹. Συνεπώς το πρόσωπο της Παναγίας ταυτίζεται με το μυστήριο και το ρόλο της Εκκλησίας. Η Παναγία είναι ο «τύπος της Εκκλησίας», η χώρα του αχωρήτου και η πλατυτέρα των ουρανών, γιατί μέσα στην αγία και παρθενική μήτρα της πραγματοποιήθηκε η υποστατική ένωση Θεού και ανθρώπου, η ανάκραση κτιστού και Ακτίστου. Η Παναγία κατά τον άγιο Γρηγόριο Παλαμά είναι «το μεθόριο κτιστής και ακτίστου φύσεως»· για το λόγο αυτό αποτελεί τη Μεσίτρια που ενώνει τη γη με τον ουρανό, τον αισθητό κόσμο με τη νοητή ωραιότητα¹²². Η Παναγία με την παρουσία της, τονίζει ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας, μετέτρεψε τη γη σε ουρανό, άδειασε τον άδη από τους δεσμώτες. Έκανε τους ανθρώπους πολίτες του ουρανού. Συνένωσε τους αγγέλους με τους ανθρώπους¹²³.

Η φανέρωση της Εκκλησίας ως «νέας κτίσης» θεωρείται παράλληλη με την ύπαρξη της Παναγίας¹²⁴. Από αυτή γεννήθηκε ο καινούργιος άνθρωπος, ο Χριστός, που σήμανε την προσδιοριστική τομή στο χρόνο με την μετάβαση στην νέα πραγματικότητα της καινής κτίσης¹²⁵. Γι' αυτό η Παναγία είναι η μητέρα της καινής κτίσης¹²⁶. Στο πρόσωπό της η ιερά ιστορία της Παλαιάς Διαθήκης ολοκληρώνεται και καταυγάζεται από τη νέα προοπτική της χάριτος του Θεού¹²⁷, η κτίση ανακαινίζεται, και κάθε άνθρωπος μεταπλάθεται σε νέα «εν Χριστώ» ύπαρξη. Η παρουσία της Παναγίας σώζει τον κόσμο και όλη την ανθρωπότητα· για το λόγο αυτό η Παναγία είναι η απαρχή της καινής κτίσης και η οδηγός κάθε πνευματικής τελείωσης: «απαρχή αγία και της προς Θεόν φερούσης ηγεμών τοις ανθρώποις»¹²⁸.

Η Παναγία όπως υποδηλώνει η λέξη κατέχει το πλήρωμα της αγιότητας. Βρίσκεται πάνω απ' όλους τους αγίους. Είναι η κατ' εξοχήν αγία μεταξύ όλων των δικαίων, μεγάλων πατριαρχών και προφητών της Παλαιάς Διαθήκης, γιατί κανείς δεν μπορούσε να ήταν άγιος πριν γεννηθεί η Παρθένος Μαρία. Η Παναγία είναι η πρώτη αγία που μόνη αυτή από όλους νίκησε ολοκληρωτικά την αμαρτία και ξεπέρασε όλους σε αρετή και αγιότητα. Είναι όχι απλώς αγία αλλά η αγία των αγίων που, με την προσωπική της προετοιμασία για την υποδοχή του σωτήρα Χριστού, άνοιξε τη θύρα της αγιωσύνης σε όλους και στους προφήτες και στους ιερείς αλλά και σ' εκείνους που αξιώθηκαν να συμμετέχουν στα θεία μυστήρια¹²⁹. Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας προσπαθώντας να εκφράσει αυτή την άφατη αγιότητα και μεγαλοπρέπεια της Παναγίας γράφει ότι είναι θησαυρός ή περιουσία ή πηγή κάθε αγιότητας των ανθρώπων: «και ην ουσίας τις ή θησαυρός ή πηγή ή ουκ οίδ' ό,τι φως της των ανθρώπων αγιωσύνης»¹³⁰.

Το κάλλος και το φως της αγιότητας το οποίο πηγάζει από την Παναγία είναι έσωθεν, είναι ο της κοιλίας αυτής καρπός¹³¹. Γιατί ο καρπός της Παναγίας, ο Χριστός, είναι εκείνος που πρώτος και μόνος έφερε την αγιότητα στον κόσμο: «ο γαρ της Παρθένου καρπός πρώτος και μόνος την αγιωσύνην εισήνεγκεν εις τον κόσμον»¹³². Επομένως η αγιότητα της Θεοτόκου πραγματώνεται από τον Υιό της, το Χριστό που την αγιάζει. Η Μαρία είναι αγία, Παναγία, Παρθένος, Θεοτόκος, γιατί ο Υιός της είναι γι' αυτήν ο αγιάζων, ο παναγιάζων, ο τηρών την Παρθενία, ο σωτήρας Θεός¹³³. Η Παναγία δεν σώζει, αλλά δεν σώζεται κανείς χωρίς αυτήν. Μόνο μέσω της Παναγίας οικειοποιείται κάθε άνθρωπος κατά το μέτρο της καθαρότητάς του τον σωτήρα Χριστό¹³⁴.

- 1. Από τους Χαιρετισμούς της Παναγίας: «Χαίρε, αρχηγέ νοητής αναπλάσεως· Χαίρε, χορηγέ θείκης αγαθότητος».

- 2. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις την πάνδοξον Κοίμησιν της Υπεραγίας Δεσποίνης ημών και Παναχράντου Θεοτόκου* 13, Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ. 218. Βλ. Δ. ΤΣΑΜΗ, *Θεομητηρικόν, Γενική εισαγωγή*, Θεσσαλονίκη 1998, τ. 1ος, σελ. 13-15.
- 3. Βλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ, *Πρόσωπο και θεσμοί*, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 32.
- 4. Βλ. ΕΥΤΥΧΙΑΣ ΓΙΟΥΛΤΣΗ, *Η Παναγία πρότυπο πνευματικής τελειώσεως*, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 12.
- 5. Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας, άγιος Ιωάννης Δαμασκηνός.
- 6. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις την υπερένδοξον της υπεραγίας Δεσποίνης ημών Θεοτόκου Γέννησιν* 2, Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ. 46: «επει μηδέ φύσεως απλώς εγένετο τόκος, αλλά της υμετέρας ευχής και δικαιοσύνης έργον υπήρξεν». Το χωρίο αυτό μας δίνει μια ορθόδοξη προσέγγιση του «μυστηρίου» της συλλήψεως της Παναγίας. Η ένωση των Θεοπατόρων γίνεται «εν Θεώ», «σωφρόνως», για την πλήρωση του Νόμου της παιδοποιίας και όχι λόγω της σαρκικής επιθυμίας. Αυτό σημαίνει ότι η σύλληψη της Θεοτόκου ήταν αγνή, αλλά όχι άσπιλη κατά το ρωμαιοκαθολικό δόγμα. Βλ. ΑΜΑΛΙΑΣ ΣΠΟΥΡΛΑΚΟΥ - ΕΥΤΥΧΙΑΔΟΥ, *Η Παναγία Θεοτόκος τύπος χριστιανικής αγιότητας*, Αθήνα 1990, σελ. 465-467 και Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, Αθήνα 1974, σελ. 48-49.
- 7. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις την Γέννησιν* 2 και 3 Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ. 46 και 50-52.
- 8. Στο ίδιο 2 και 3, σελ. 44-46 και 50-52.
- 9. Στο ίδιο 2, σελ. 48.
- 10. ΑΜΑΛΙΑΣ ΣΠΟΥΡΛΑΚΟΥ-ΕΥΤΥΧΙΑΔΟΥ, ό.π., σελ. 480.
- 11. ΕΥΤΥΧΙΑΣ ΓΙΟΥΛΤΣΗ, μν. έρ., σελ. 57. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ομιλία* 52, 7, έκδ. Σ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σελ. 127.
- 12. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις την Γέννησιν* 4, Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ. 54.
- 13. Στο ίδιο 4, σελ. 56.
- 14. Στο ίδιο 5, σελ. 58.
- 15. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Έκδοσις ακριβής της ορθόδοξου πίστεως*, Ε.Π.Ε., τ. 1ος, σελ. 212: Η προαίρεση είναι η εξουσία που έχει ο άνθρωπος να μένει σταθερός και να προβαίνει στο καλό βοηθούμενος από τη θεία χάρη, αλλά και αντίστροφα, να εκτρέπεται από το καλό καταλήγοντας στο κακό.
- 16. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις την Γέννησιν* 8, Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ. 76.
- 17. Στο ίδιο 5, σελ. 58 και 62.
- 18. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις την Γέννησιν* 6, Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ. 68.
- 19. Στο ίδιο 5, σελ. 64.
- 20. Ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας προσπαθεί με κάθε φραστικό τρόπο να αντιπαραθέσει την ορθόδοξη παράδοση για το πρόσωπο της Παναγίας προς την αιρετική δοξασία των Ρωμαιοκαθολικών για την άσπιλη σύλληψη της Θεοτόκου. Ο Μ. Jugie όμως στο άρθρο του "La doctrine mariale de Nicolas Cabasilas, E.O. 18 (1919), σελ. 375-388 προσπαθεί να υποστηρίξει το αντίθετο αλλοιώνοντας το νόημα των λόγων του αγίου Πατέρα. Καταγράφω τα χωρία τα σχετικά με το θέμα μας: ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις την Γέννησιν* 6, Π. ΝΕΛΛΑ. *Η Θεομήτωρ*, σελ. 64-66: «η πανάμωμος Παρθένος ου πόλιν σχούσα τον ουρανόν, ουκ από των εκεί γενομένη σωμάτων, αλλ' από γης τον ίσον άπασι τρόπον αυτού του πεσόντος γένους». Στο ίδιο 6, σελ. 68: «μόνον άνθρωπος ούσα: και των κοινών τούτων ανθρώποις μετασχούσα πλέον ουδέν, έπειτα μόνη την κοινήν διέφυγε νόσον». Στο ίδιο 7, σελ. 74: «μόνον εαυτή χρησαμένη και ταις κοινή πάσι δοθείσαι εις αρετήν αφορμαίς». Στο ίδιο 8, σελ. 78: «ουκούν ην αν εβοήθησε τη μητρί βοήθειαν, ουδεμία κατελείπετο μείζων της απασών μεγίστης κοινή προτεθείσης ανθρώποις άπασιν». Αυτή η συχνότατη αναφορά στην ανθρώπινη καταγωγή της Παρθένου αποσκοπεί να καταδείξει την πλήρη συμμετοχή της στις συνέπειες του προπατορικού αμαρτήματος, αλλά και την προαίρεσή της με τον εκούσιο προσανατολισμό της στην αρετή. Βλ. ΕΥΤΥΧΙΑΣ ΓΙΟΥΛΤΣΗ, μν. έρ., σελ. 76. Βλ. ΑΜΑΛΙΑΣ ΣΠΟΥΡΛΑΚΟΥ-ΕΥΤΥΧΙΑΔΟΥ, μν. έρ., σελ. 359: «Η Θεοτόκος δεν υπήρξε ένα extra δημιουργημα του Θεού χωρίς τα κοινά γνωρίσματα του γένους και κυρίως την προπατορική αμαρτία. Αλλά αντίθετα όλη η θεολογία της αγιότητας της Θεοτόκου στηρίζεται στην αρχή της μεταβιβάσεως και στην Παναγία όλων των χαρακτηριστικών της ανθρώπινης φύσης».
- 21. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις την Γέννησιν* 6, Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ.66.
- 22. Στο ίδιο 6, σελ. 66.
- 23. Στο ίδιο 7, σελ. 68-74.
- 24. Νικόλαου Καβάσιλα, *Λόγος εις την Γέννησιν* 6, Π. Νελλα, *Η Θεομήτωρ*, σελ. 68: «Η δε ταύτα δυναθείσα και την ανθρωπειαν ιδέαν σώσασσα λαμπρώς ειδους ελικρινή παντός αλλοτρίου μόνη των γενομένων και των έπειτ' εσομένων ανθρώπων, η μακαρία Παρθένος».
- 25. Στο ίδιο 6, σελ. 66: «μόνη... κατά πάσης έστη κακίας και τω Θεώ το παρ' αυτού δοθέν ημίν ακήρατον απέδωκε κάλλος».
- 26. Στο ίδιο 16, σελ. 104.
- 27. Στο ίδιο 15, σελ. 102.
- 28. ΕΥΤΥΧΙΑ ΓΙΟΥΛΤΣΗ, μν. έρ., σελ. 12.
- 29. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν της υπεραγίας Δεσποίνης ημών και σειπαρθένου Μαρίας* 8, Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ.150-152.
- 30. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις την Γέννησιν* 16, Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ.104-106.

- 31. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις την Γέννησιν* 14, Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ.98, ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν* 8, Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ.150.
- 32. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν* 8, Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ.152-154.
- 33. Βλ. Α. ΦΥΤΡΑΚΗ, *Αι αντιδράσεις κατά της τιμής των Αγίων εν τη αρχαία Εκκλησία και τα αίτια αυτών*, Αθήνα 1956, σελ. 40: «η Μήτηρ του Κυρίου ήδη υπό του Ωριγένους εθεωρείτο και επιμάτο ως το πρότυπον της εγκρατείας και της ασκήσεως και οι Πατέρες του τρίτου και τετάρτου αιώνας απέδιδον εις αυτήν πάσας τας αρετάς, ας απήτει υπό των ηρώων το τότε διαμορφούμενον κατά την εποχήν ταύτην ασκητικών και μοναχικών ιδεώδες».
- 34. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν* 3, Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ.128-130.
- 35. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Λόγος εις το Γενέσιον της Θεοτόκου*, PG 96, 676 BC.
- 36. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν* 3, Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ.126-128.
- 37. Στο ίδιο 2, σελ. 124.
- 38. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις την Γέννησιν* 10, Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ.80-82.
- 39. Στο ίδιο 11, σελ. 88-90.
- 40. Στο ίδιο 11, σελ. 90-92.
- 41. Νικολάου Καβάσιλα, *Λόγος εις την Γέννησιν* 12, Π. Νελλα, *Η Θεομήτωρ*, σελ.92-94: «Ο Θεός άτε μάλλον ταύτην γινώσκων ... Και από των ιερών τούτων αδύτων εξαγαγών επ' άλλην ήγε σκηνήν... αλλ' αυτός υπήρξε τη μακαρία σκηνή, ... Μόνον γαρ ο Θεός εαυτόν αξίαν έννω σκηνήν τη μόνη γενομένη αξία του Θεού σκηνή».
- 42. Αμαλίας Σπουρλακου-Ευτυχιαδου, μν. έρ., σελ. 325.
- 43. Βλ. Αμαλίας Σπουρλακου-Ευτυχιαδου, ό.π., σελ. 496: «Η αγιότητα της θεομήτορος δεν είναι προνόμιον έξωθεν αυτή δοθέν, αλλ' ο καρπός των προσωπικών αυτής βιωμάτων, οφειλομένων τούτο μεν εις την ηθελημένην αξιοποίηση της κληροδοτηθείσης αυτή αγαθής φύσεως, τούτο δε εις την κατευθύνουσαν την ελευθέραν βούλησιν αυτής θείαν χάριν». Δ. Τσαμη, *Θεομητορικών*, σελ. 16: «Η προσωπική αγιότητά της είναι καρπός της βουλήσεώς της με τη συνεργία της θείας χάρης, και γι' αυτό είναι τύπος αγιότητας για κάθε Χριστιανό». Νικολάου Καβάσιλα, *Λόγος εις την Κοίμησιν* 8, Π. Νελλα, *Η Θεομήτωρ*, σελ. 194.
- 44. Στο ίδιο 8, σελ. 194.
- 45. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις την Γέννησιν* 13, Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ.94-96: «την μακαρίαν Παρθένον ουδέποτε μηδέν ενεγκείν επί της ψυχής, ο μη παντάπασιν ιερόν».
- 46. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις την Γέννησιν* 13, Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ.96-98.
- 47. Στο ίδιο 10, σελ. 82. Για το θέμα της αντιπαράθεσης του προτύπου της Παναγίας με της Εύας περισσότερο βλ. Ευτυχίας Γιουλτση, μν. έρ., σ. 106-110 & Αμαλίας Σπουρλακου-Ευτυχιαδου, μν. έρ., σελ. 421 εξ.
- 48. *Λουκ.* 1, 35.
- 49. Ευτυχίας Γιουλτση, μν. έρ., σελ. 93.
- 50. Νικολάου Καβάσιλα, *Λόγος εις την Γέννησιν* 10, Π. Νελλα, *Η Θεομήτωρ*, σελ. 82-84.
- 51. Αμαλίας Σπουρλακου-Ευτυχιαδου, μν. έρ., σελ. 615.
- 52. Γρηγοριου ΠΑΛΑΜΑ, Ομιλία ιδ', *Εις τον Ευαγγελισμόν της Θεοτόκου*, PG151, 176C. Για το θέμα της απαλλαγής της Παναγίας από το προπατορικό αμάρτημα και της αναμαρτησίας μετά τον Ευαγγελισμό βλέπε Αμαλίας Σπουρλακου-Ευτυχιαδου, μν. έρ., σελ. 557εξ. και 615 εξ.
- 53. Νικολάου Καβάσιλα, *Λόγος εις την Γέννησιν* 6, Π. Νελλα, *Η Θεομήτωρ*, σελ. 66: «τούτον πρότερον δια των έργων επ' εαυτής έγγραφε».
- 54. Βλ. Γ. Μαντζαριδη, *Πρόσωπο και θεσμοί*, σελ. 14 και 36 εξ.
- 55. Νικολάου Καβάσιλα, *Λόγος εις την Γέννησιν* 15, Π. Νελλα, *Η Θεομήτωρ*, σελ. 100-102: «εργάτην μεν παντάπασιν ακριβή των θείων επιταγμάτων, ... η μακαρία Παρθένος, ην αυτός εξείλεν εαυτώ, καθάπερ τι τέμενος απάσης προκρίνας της οικουμένης».
- 56. Στο ίδιο 10, σελ. 86. Βλ. *Λουκ.* 8, 21: «μήτηρ μου, φησί, και αδελφοί μου ούτοι εισιν, οι τον λόγον του Θεού ακούοντες και ποιούντες αυτόν».
- 57. Νικολάου Καβάσιλα, *Λόγος εις την Κοίμησιν* 7, Π. Νελλα, *Η Θεομήτωρ*, σελ. 190.
- 58. *Ησ.* 61, 10.
- 59. Νικολάου Καβάσιλα, *Λόγος εις την Κοίμησιν* 7, Π. Νελλα, *Η Θεομήτωρ*, σελ. 190-194.
- 60. Βλ. αρχιμ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΙΕΒΤΙΤΣ, «Η Θεοτόκος - χώρα του Αχωρήτου», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου Θεσ/νίκης εις τιμήν της υπεραγίας Θεοτόκου*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 137-147.
- 61. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Λόγος εις την Κοίμησιν* 9-10, Π. ΝΕΛΛΑ, *Η Θεομήτωρ*, σελ. 204-208.
- 62. Βλ. ΑΜΑΛΙΑΣ ΣΠΟΥΡΛΑΚΟΥ-ΕΥΤΥΧΙΑΔΟΥ, μν. έρ., σελ. 84: «Η ενσώματος μετάστασις της Θεοτόκου δεν αποτελεί μόνον το θαυμαστόν γεγονός της εκ μέρους του Υιού και Θεού αυτής προσδιορισμένης τη μητρί οφειλής και τιμής. Αύτη πληροί ωσαύτως και απάσας τας περι αγιότητος αξιώσεις, ώστε να εκδιδάσκηται ως θαυμαστόν μεν, αλλά φυσικόν αποτέλεσμα της αγιότητος της Παναγίας».
- 63. Στην Ορθόδοξη Εκκλησία το επίμαχο πρόβλημα εστιάζεται στην κατάσταση του σώματος της Θεοτόκου μετά το φυσικό θάνατό της. Η απουσία ιστορικών πληροφοριών στην Καινή Διαθήκη και η έλλειψη αναφορών στα πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων πάνω στο θέμα αυτό ήταν επόμενο να οδηγήσει σε συγκρούσεις και θεολογικές συζητήσεις. Η Ρωμαιοκαθολική όμως Εκκλησία διατύπωσε

σε δόγμα τη θέση της για την ενσώματη μετάσταση της Θεοτόκου. Βασισμένη στη διδασκαλία της για την άσπιλη Σύλληψή της δέχεται ότι ήταν απαλλαγμένη από το θάνατο, οπότε η «ζώσα μετέστη», αναλήφθηκε η ως Νέα Εύα «υπέστη θάνατον μη υποκείμενον εις φθοράν». Βλ. Ευτυχίας Γιουλτζη, μν. έρ., σελ. 137-142. Αμαλίας Σπουρλακου-Ευτυχιαδου, μν. έρ., σελ. 61-92. Μητρ. Θεσσαλονίκης Παντελεήμονος του Β', «Θεοτόκος - Παναγία, κατά τον άγιον Ιωάννην τον Δαμασκηνόν», Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου Θεσσαλονίκης εις τιμήν της υπεραγίας Θεοτόκου, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 50-55.

- 64. Βλ. Ευτυχίας Γιουλτζη, μν. έρ., σελ. 144.
- 65. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Κοίμησιν 12, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 214.
- 66. Στο ίδιο 11-12, σελ. 208-214: «Και τω Υιώ της αισχύνης και των ονειδισμών εκοινώνει και την πενίαν προφερόντων, υπέρ ων πένης εκείνος... Δια ταύτα υπερφυής τις και ξένη κατέσχε την Παρθένον ανία... Ούτω πρώτη σύμμορφος εγένετο τω ομοίω μετά του θανάτου του Σωτήρος και δια τούτο και της αναστάσεως προ πάντων μετέσχε». Βλ. Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 206-207 και 212-213 και 214-217.
- 67. Στο ίδιο 12, σελ. 214-216. Ευτυχίας Γιουλτζη, μν. έρ., σελ. 140-142.
- 68. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν 2, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 122-124.
- 69. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Γέννησιν 6, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 108-110.
- 70. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν 4, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 130-132.
- 71. Α. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Η Κόρη της Βασιλείας*, σελ. 382.
- 72. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν 4, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 132-134. Βλ. Π. ΕΥΔΟΚΙΜΩΦ, *ΗΓυναίκα και η σωτηρία του κόσμου, έκδ. Πουρναρά*, Θεσσαλονίκη ²1985, σελ. 307-308.
- 73. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν 5, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 134-136.
- 74. «Το παράδοξόν σου της φωνής δυσπαράδεκτόν μου τη ψυχή φαίνεται» από τον Ακάθιστο Ύμνο.
- 75. Λουκ. 1,34. Βλ. Αρχιμ. Κ. Λυρακη, Η Παρθενομήτωρ, Αθήνα ³1999, σελ. 215εξ.
- 76. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν 5, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 136: «Δια ταύτα μανθάνει πρότερον και πιστεύει και βούλεται και εύχεται το μυστήριον, πριν υποστήναι την λειτουργίαν. Άλλως τε του Θεού δείξει βουλομένου την αρετήν της Παρθένου και όση μεν αυτή προς αυτόν η πίστις, όσον δεν το φρόνημα της ψυχής, ευγνωμοσύνη πάση και μεγαλοψυχία τον καινότατον λόγον παραδεξαμένης και πιστευσάσης...».
- 77. Στο ίδιο 5, σελ. 140.
- 78. Στο ίδιο 5, σελ. 140: «Και την μεν προσλαλιάν βασάνων χωρίς ου παρέδραμεν, ουδ' έπαθεν εύκολον ουδέν, ουδ' εξεχύθη προς την των εγκωμίων υπερβολήν· αλλ' επισχούσα συνεχώρα τον ασπασμόν και τον της κυήσεως πυνθάνεται τρόπον και τα τοιαύτα ζητεί μανθάνειν».
- 79. Στο ίδιο 6, σελ. 142.
- 80. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν 6, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 142.
- 81. Αρχιμ. Κ. ΛΥΡΑΚΗ, *Η Παρθενομήτωρ*, Αθήνα ³1999, σελ. 237.
- 82. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν 6, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 142.
- 83. Ο διάλογος της Παναγίας με τον Άγγελο συσχετίζεται στην πατερική σκέψη με το διάλογο της Εύας με το φίδι και με το διάλογο του Ζαχαρία με τον Άγγελο. Περισσότερα βλ. ΑΜΑΛΙΑΣ ΣΠΟΥΡΛΑΚΟΥ-ΕΥΤΥΧΙΑΔΟΥ, μν. έρ., σελ. 511-537.
- 84. ΕΥΤΥΧΙΑΣ ΓΙΟΥΛΤΣΗ, μν. έρ., σελ. 44.
- 85. *Ισκ.* 4,6 «ταπεινοίς δίδωσι χάριν».
- 86. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν 7, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 146: «μηδέ προειρημένον αυτή μηδέ γνούσα πρότερον, ούτω προς το μυστήριον ετοιμώς έσχε και καταλλήλως, ώστε τον Θεόν αθρόον παραγενόμενον, η προσήκεν υποδεδέχθαι εσώση και παρεσκευασμένη και γρηγορούση ψυχή».
- 87. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν 3, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 126.
- 88. Στο ίδιο 3, σελ. 126.
- 89. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Κοίμησιν 5, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 184.
- 90. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν 3, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 128: «και ουκ αυτή μόνον, αλλά δι' αυτήν και παντί τω των ανθρώπων υπεχώρησε γένει».
- 91. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Γέννησιν 6, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 80.
- 92. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Κοίμησιν 6, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 184.
- 93. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Κοίμησιν 6, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 186-188 & 5, σελ. 180.
- 94. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν 2, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 124: «και τη παρ' εαυτής ώρα καλήν την κοινήν απέδειξε φύσιν».
- 95. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Κοίμησιν 2, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 168. Βλ. ΕΥΤΥΧΙΑΣ ΓΙΟΥΛΤΣΗ, μν. έρ., σελ. 45 & 61.
- 96. Στο ίδιο 6, σελ. 184-186.
- 97. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Γέννησιν 6, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 66-68.
- 98. Στο ίδιο 17, σελ. 110.

- 99. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν 2, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 124.
- 100. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Γέννησιν 4, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 54 & 7, σελ. 74.
- 101. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Κοίμησιν 7, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 194.
- 102. « Χαίρε κλίμαξ επουράνιε δι' ης κατέβη ο Θεός Χαίρε γέφυρα μετάγουσα τους εκ γης προς ουρανόν». Από τον Ακάθιστο ύμνο της Παναγίας.
- 103. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Κοίμησιν 3, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 170-172.
- 104. Στο ίδιο 3, σελ. 172.
- 105. Στο ίδιο 3, σελ. 172.
- 106. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν 1, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 122.
- 107. Βλ. Ευτυχίας Γιουλτση, μν. έρ., σελ. 98.
- 108. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Κοίμησιν 3, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 172-174. Παρόμοιες σκέψεις για την επιθυμία του ανθρώπου βλ. στο έργο του αγίου Νικολάου Καβάσιλα, *Περί της εν Χριστώ ζωής* II 355, σελ. 218-220. PG 150, 560D-561A.
- 109. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Κοίμησιν 3, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 176.
- 110. Στο ίδιο 3, 170.
- 111. Στο ίδιο 2, 168.
- 112. Στο ίδιο 2, 168-170. Βλ. Αρχιμ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΓΟΝΤΙΚΑΚΗ, *Η θέση της Παναγίας στην Ορθόδοξη Εκκλησία*, ΚΛΕΙΤΟΥ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, *Η Ορθοδοξία σήμερα*, τόμ. 1ος, Λευκωσία 1992, σελ. 61.
- 113. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Γέννησιν 18, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 110.
- 114. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Κοίμησιν 3, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 172.
- 115. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Κοίμησιν 3, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 172 και ΕΥΤΥΧΙΑΣ ΓΙΟΥΛΤΣΗ, μν. έρ., σελ. 110.
- 116. Στο ίδιο 3 και 9, σ. 174 & 200. Βλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ, *Ορθόδοξη πνευματική ζωή*, Θεσσαλονίκη 2^η1993, σελ. 112.
- 117. Στο ίδιο 9, σελ. 202.
- 118. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Κοίμησιν 3, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 174.
- 119. Στο ίδιο 4, σελ. 176-178.
- 120. Στο ίδιο 4, σελ. 178.
- 121. Χ. Σταμουλη, Θεοτόκος και ορθόδοξο δόγμα, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 214.
- 122. Ευτυχίας Γιουλτση, μν. έρ., σελ. 130.
- 123. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις τον Ευαγγελισμόν 10, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 158-160.
- 124. Βλ. Χ. Σταμουλη, ό.π., σελ. 219.
- 125. Ευτυχίας Γιουλτση, μν. έρ. σελ. 85.
- 126. Γ. Μαντζαριδη, Ορθόδοξη πνευματική ζωή, Θεσσαλονίκη 2^η1993, σελ. 108.
- 127. Ευτυχίας Γιουλτση, μν. έρ., σελ. 85.
- 128. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Κοίμησιν 8, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 194-196.
- 129. Στο ίδιο 8, σελ. 196.
- 130. Στο ίδιο 6, σελ. 186.
- 131. Βλ. αρχιμ. Βασίλειου Γοντικακη, Η θέση της Παναγίας στην Ορθόδοξη Εκκλησία, Κλειτου Ιωαννιδη, Η Ορθοδοξία σήμερα, τόμ. 1ος, Λευκωσία 1992, σελ. 63.
- 132. Νικολάου Καβάσιλα, Λόγος εις την Κοίμησιν 8, Π. Νελλα, Η Θεομήτωρ, σελ. 196-198.
- 133. Χ. Σταμουλη, μν. έρ., σελ. 227.
- 134. Ευτυχίας Γιουλτση, ό.π., σελ. 131.